

Židovské identity mezi náboženstvím a národem

Židovským dějinám 20. století nelze porozumět bez pochopení hlubokých změn, k nimž v přístupu k Židům a židovství došlo v dlouhém 19. století, od osvícenských reforem do první světové války, a ve 20. století. V době emancipace, vzniku parlamentních demokracií, rozvoji kapitalistického hospodářství, ale také vzestupu nacionalismu a později fašismu a komunismu, procházely identity Židů v Evropě dramatickými proměnami.

Měnil se vztah lidí, kteří se chápali jako Židé, k náboženství: většina z nich postupně opustila tradiční židovství ve prospěch jeho modernizované, reformované, podoby, nebo sekulární identity. Proměňoval se jazyk, jímž komunikovali – doma, na veřejnosti či v židovské náboženské obci – a hlásili se k různým národnostem, včetně židovské. Zatímco někteří věřili ve volný trh a liberalismus pro ně byl cestou k větší svobodě a pokroku společnosti, jiní vkládali naděje do socialismu nebo komunismu a věřili v osvobození od antisemitismu v nově vybudované společnosti, v níž si všichni budou rovni. Na rozdíl od raného novověku nebylo v době moderny náboženství jediným kritériem židovských obrazů sebe samých a jiných. Na otázku, kdo je Žid, již neexistuje jediná univerzální odpověď, neboť neplatí jediné obecně přijímané kritérium židovství.

Nešlo však pouze o vývoj postojů a forem identifikace Židů v konfrontaci s modernou. Židovská identita byla také výrazně a aktivně ovlivňována nežidovskou společností – tím, koho považovala za „Žida“, nebo jak si toto židovství představovala. Tlak na židovské identity v českých zemích směřoval zejména k vynucení loajality vůči českému nebo německému nacionalismu. Připisování identity zvnějšku bylo důležitým faktorem nacistického pronásledování Židů, ale hrálo významnou roli též v českých nacionalistických kampaních nebo v přístupu komunistického Československa k „menšinám“.

Židovské identity však nelze omezit na otázku národnosti nebo jazyka, jak se děje až příliš často. České židovské dějiny 19. a 20. století nelze vyprávět pouze z perspektivy národnostního konfliktu nebo loajality k jednomu nebo druhému nacionalismu. Pro Židy mohla být mnohem důležitější zkušenost emancipace a postupného odbourávání protižidovských nařízení. Při diskusi o různých židovských konceptech identity na přelomu 19. a 20. století se někdy snadno zapomíná, že ještě rodiče těchto lidí prožili větší část svého života ve společnosti, v níž neměli rovnoprávné postavení. I přes proces sekularizace zůstávalo také náboženství, kterému se v českých moderních dějinách nevěnuje velká pozornost, významnou složkou identit Židů v českých zemích.

V této kapitole se věnujeme vybraným pohledům na Židy a židovské identity jak zevnitř židovské komunity, tak i z vnějšku, ze strany „většinové“ společnosti. Snažíme se poukázat na ty aspekty, které se často do výkladu českých dějin nedostanou: průběh emancipace Židů a proměny jejich identity. Nabízíme materiály o proměně náboženských identit a zvyků či o tom,

co znamenaly nově stavěné synagogy. Za velmi důležitou považujeme také otázku škol a vzdělání. Kriticky se díváme na diskuse o „židovské otázce“ a na nacionalistický nátlak na identity židovských obyvatel. Věnujeme se nejen rozvoji židovských národních identit a nacionalistických hnutí, ale také fenoménu dvojjazyčnosti a kulturního zprostředkování mezi Čechy a Němci.

Jak (ne)měřit identitu

Pod identitou zkoumáme, které postoje, představy a hodnoty jsou pro konkrétního člověka stěžejní a s jakými skupinami lidí, státy, regiony či organizacemi cítí sounáležitost, nebo vůči nimž se naopak vymezuje. Identita se tak může stát klíčem pro pochopení vztahů mezi jednotlivci i skupinami ve společnosti. Pojem identity vychází z toho, že lidé nemohou ve společnosti plnohodnotně žít bez identifikace s ostatními. Bez ní by nemohli smysluplně komunikovat a neměli by dostatečné povědomí o tom, kdo jsou oni a kým jsou ti ostatní.

Identita jednotlivce i skupiny je ze své podstaty velice proměnlivá a různorodá. Vytváří se nejen v čase, ale i podle toho, v jaké situaci se nacházíme či s kým zrovna hovoříme. Významnou roli v identitě může hrát kupříkladu lokální patriotismus nebo členství v náboženské skupině, pohlaví, občanství nebo mateřský jazyk, členství ve spolku či politické straně, věk, ale také vlastní životní zkušenost se společenskými změnami či převraty a mnoho dalšího. Identita není vrozená a nikam pevně zapsaná: naopak všechny její složky jsou proměnlivé a jsou výsledkem našich sociálních vazeb a setkávání s ostatními.

Zkoumání identit souvisí jak se zvýšeným zájmem o každodennost a život běžných lidí, tak i o etnickou či kulturní rozmanitost společnosti. V konfrontaci s nacionalismem a genocidami 20. století, v nichž byla lidem a skupinám často přičítána identita shora a v nichž až příliš často šlo o vytvoření homogenní společnosti nebo dokonce o etnické čistky a vyvražďování, oceňujeme jazykovou, náboženskou či etnickou rozmanitost. Hledání identit běžných lidí je zároveň odpovědí na dějiny psané shora, v nichž největší roli hrají postoje elit či politické události.

Ovšem popisování identit lidí, jež třeba osobně neznáme a kteří by třeba ani své identifikace popsat nedokázali, může být ošidné. Je obtížné se vyhnout zjednodušení individuálních identit, stejně jako připisování skupinových identit. Kdo dokáže na základě dochovaných pramenů přesně posoudit, jak se dotyčný člověk cítil, co mu bylo blízké a jak se tyto identifikace proměňovaly? Skupiny, o kterých historici hovoří (ať již jsou to Češi, Němci či Židé, křesťané či izraelité, dělníci či podnikatelé), nejsou zdaleka jednotné. Všechna skupinová označení, na jejichž základě připisujeme jednotlivcům identitu, jsou přinejmenším ovlivněna našimi názory a interpretacemi.

Navíc identita nebyla chápána pouze jako věc soukromá. V době vzestupu moderního nacionalismu to byla zejména národní identita, jež byla předmětem nátlaku ze strany nacionalistických hnutí. Často šlo o veřejné kampaně, v nichž nacionalisté usilovali o udržení či změnu národního charakteru obcí nebo regionů a „bojovali“ o každou rodinu, školu nebo o to, jak lidé vyplní formulář ke sčítání lidu.

Na druhou stranu nelze české dějiny 19. a 20. století bez zkoumání etnických či národních identit pochopit. Bez nich by se z nich vytratila jazyková a etnická pluralita, která byla pro české země zásadní. A bez ní není možné kriticky hovořit o národnostním konfliktu mezi Čechy a Němci nebo o etnocentrických postojích (tj. postojích vedených identitou vlastní etnické skupiny), jež dodnes v mnohém přežívají. Historici by si měli přiznat omezenou výpovědní hodnotu svých pramenů, které nemusejí komplexní identity zachycovat v jejich úplnosti. Musíme také vzít v úvahu omezenost pojmu identity, který je často chápán jako pevný koncept, skutečně správné sebeporozumění jednotlivce či skupiny, které je možné objevit. Někteří historici proto preferují jiné pojmy jako loajality nebo životní světy. Pod loajalitou rozumíme emocionální vazby jednotlivců nejenom v určité sociální či

politické hierarchii, ale i v rodině nebo mezi přáteli. Životní světy zdůrazňují význam každodenních zkušeností a interakcí se sociálním okolím vytváření názorů a postojů jednotlivce na svět a společnost.

Zde o identitách hovoříme s uznáním jejich rozmanitosti, překrývání a proměnlivosti. Nesnažíme se o odhalení jediných pravých národních postojů a loajalit a vyhýbáme se umělému přiřítání identit. Žid je zde – pokud není uvedeno jinak – chápán jako člověk, který se s židovstvím v jakékoli jeho podobě identifikoval. Proto také, nakolik je to možné, chceme dát hlas přímo těm, jejichž identitu se snažíme pochopit.

Malé velké Ž

Spory o identity se ostatně projevují v pojmech („izraelité“), jménech (německá nebo česká) či v používání velkého nebo malého písmene ve slově *žid/Žid*, přičemž malé písmeno se má (s odkazem na oficiální pravidla českého pravopisu) uvádět pro označení náboženské skupiny, velké počáteční písmeno pak v etnickém smyslu. Někteří autoři se dokonce snaží ve svých textech *židy* (podle náboženství) a *Židy* (podle národnosti) prostřednictvím velkého či malého písmene rozlišit. Uvádí se například, že v českých zemích se v meziválečném období většina židovských obyvatel českých zemí nehlásila k židovské národnosti, a proto je třeba příslušníky židovské menšiny označovat malým písmenem. V některých případech se můžeme dokonce setkat i s tím, že psaní velkého počátečního písmene je dáváno do souvislosti výhradně s nacistickým rasismem.

Spor o psaní velkého či malého písmene je ale neřešitelný, neboť vychází z mylné představy o tom, že identitu židů/Židů žijících na českém území je možné vměstnat buď do kategorie náboženského vyznání, nebo příslušnosti k židovskému národu. Jako není možné identitu velkého množství členů židovské menšiny shrnout do dvou kolonek sčítání lidu, nelze ji ani redukovat na psaní slova *žid/Žid* s velkým či malým počátečním písmenem. Obě formy označování příslušníků židovské menšiny jsou proto možné, byť ani jedna z nich nemůže popsat pluralitu osobních a skupinových identit. V této publikaci používáme velké počáteční písmeno, v citacích z pramenů se důsledně držíme původní formy.